

Tampereen kaupunki
Ympäristövirasto
Kaavoitusyksikkö
Arja-Liisa Järvineva

MUSEOVIRASTO
RAKENNUSHISTORIAN
OSASTON ARKISTO

15

SANTALAHDEN ALUE INVENTOINTI 2000

31.03.2000

Haulitorni on punainen ja näkyi kauas
siellä ylhäisessä yksinäisyydessään
valoi lyijytippoja Pispalan korkein virkamies
(Lauri Viita : Moreeni)

TAUSTATIETOJA

Historiaa

Vuodesta 1750 alkaen Pirkkalan markkinat pidettiin Pispalassa Tampereen kaupungin perustamiseen saakka. Markkinat loivat omalta osaltaan edellytyksiä Tampereen kaupungin paikan määräämiselle, kun kaupunki 1779 päätettiin perustaa. Valtioapäivillä 1741 oli jo ehdotettu kauppalan paikaksi Pispalaa. Pispalan torilla on myöskin jäännöksiä 1808-09 sodan aikaisesta vallituksesta. Aikoinaan vallituksia on ollut kolme. Ne ovat suureksi osaksi hävinneet aikojen kuluessa.

Pöllipuistossa kirkon vieressä on jäljellä muinaista Turuntietä, jota pitkin Kustaa III tuli Tamperetta perustamaan.

Rantakyläksi sanotaan aluetta, joka sijaitsee Haulitornin ja Näsijärven välissä. Lännessä alue rajoittuu Paasikoskeen eli Uraan (nykyisin Nesteen huoltoasema) ja itäpuolella Näsijärven pahvitehtaaseen. (Tammerkoski – lehti 3 / 1981, Tuomo Koivisto, Rantakylää ja sen entistä elämää).

Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998 antaa Pispalalle merkinnän RKM II, valtakunnallisesti merkittävä alue. R = rakennustaiteellisesti, K = kulttuurihistoriallisesti, M = maisemallisesti arvokas.

Tarkkoja karttoja vanhempien teollisuuslaitosten paikoista Santalahdessa on löytynyt heikosti, joten joidenkin laitosten sijaintipaikkoja on ollut vaikea selvittää. Sijainti on määritelty kirjallisten kuvausten, lehtikirjoitusten ja muistelmien mukaisesti.

Liitos Tampereeseen

Pispala on kuulunut Pirkkalan pitäjään ja liitettiin 1937 Tampereeseen. Pispalan asemakartta on vuodelta 1936. Santalahti sijaitsee kannaksen kapeimmalla kohdalla Näsijärven rannalla, Pispalanharjun jyrkällä pohjoisrinteellä.

Vuoden 1945 asemakaavasta lähtien on Santalahden kaava sisältänyt puistoa, liikennealuetta ja tehdaskortteleita. Asuinrakennusten kortteleita alueella ei ole ollut, vaikka alueella on ollut ainakin 36 asuinrakennusta.

Porin rata

Porin rautatien rakennustyöt olivat Tampereen seudulla päättyneet 1892-93 talvella ja rata avattiin Nokialle saakka väliaikaiselle tavaraliikenteelle lokakuussa viimeainittuna vuonna (Kaarlo Suursara, Tampereen läntisten liitosalueitten asutushistoriaa II, Tammerkoski, lokakuu 1942). Rautatie avattiin liikenteelle koko matkaltaan marraskuun 4.pnä 1895 (Kaarlo Suursara).

Rantakylän kohdalla on Porin radan rinnalla ollut kävelysilta jalankulkijoille (Tuomo Koivisto, Rantakylää ja sen entistä elämää, Tammerkoski 3, 1981). Santalahdessa oli oma pysäkki, rakennus oli vuodelta 1914, laajennus 1923.

Tipotie

Pääkulkuyhteys kaupungista Santalahden alueelle tapahtui 1960-luvulle asti rautatien ylittävän tasoristeyksen yli Tipotie –nimisen tieyhteyden kautta. Tie on kaiketi ollut paikallaan jo ennen rautatietä.

Tipotien lisäksi Pispalan valtatieltä oli alueelle ja Näsijärven rantaan neljä muuta rautatien ylittävää tasoristeyttä.

SANTALAHDEN TEOLLISUUTTA

Ensimmäinen teollisuuslaitos oli Santalahden saha 1875. Muita huomattavia alkuaikojen teollisuuslaitoksia olivat Santalahden paperitehdas 1885 (1891), Luujauhotehdas 1883 ja Näsijärven Pahvitehdas 1893 (1885).

A Santalahden saha

Kotimaisen teollisuuden albumi vuodelta 1913 kertoo, että vuonna 1875 otti kauppias J.R.Enqvist, Tampereelta yhdessä poikansa kauppias J.W.Enqvistin, joka sittemmin on ollut konsuli ja pankinjohtaja ym., haltuunsa Santalahden höyrysahan, joka sijaitsi Pirkkalan pitäjässä lähellä Tampereen kaupungin aluetta. Isänsä kuoleman jälkeen 1881 tuli konsuli J.W.Enqvist mainitun höyrysahan omistajaksi ja johti sen toimintaa vuoteen 1888, jolloin hän sen möi ja perusti seuraavana vuonna sen sijaan Särkänsaaren sahan Tampereelle.

Santalahden saha on sijainnut Tampereen ja Pispalan rajalla olevalla saarella, Sahansaarella. (Urho Murtamo, Linda Murtamo ent. Davidsson, Rajaportin seudun taloja ja elämää vuosisadan alussa, Pispalan Moreeni ry 1973, Ainutlaatuinen Pispala)

Nokian ja Pirkkalan historian 1865-1993 mukaan saha on toiminut Tampereen Höyrysahtiön nimellä 1875-1888 ja Santalahden Höyrysahtana 1888-1905. Tilastotietojen lähteeksi on kirjassa ilmoitettu Teollisuustilaston yleislomakkeet 1885-1920 TiKA. Luettelossa ovat mukana työpaikat, joissa oli vähintään viisi työntekijää.

Sahalla oli myöskin mylly, joka oli sahan ja Pispalan maantien puolivälissä (V.E.Vuokko Pispalan entisiä oloja ja ihmisiä, Tammerkoski 3 / 1952). Santalahden sahan työväki, noin 30 henkeä, asui miltei kokonaan kaupungissa, mutta sen jälkeen kun mainitut muut tehtaot (Santalahden paperitehdas, Luujauhotehdas, Näsijärven pahvitehdas) syntyivät, alkoi myös asutus ranta-alueella kasvaa ja asumuksia nousi kuin sieniä sateen jälkeen (V.E.Vuokko). Mylly on ollut Vanamon mylly (Urho Murtamo, Linda Murtamo ent. Davidsson, Rajaportin seudun taloja ja elämää vuosisadan alussa, Pispalan Moreeni ry 1973, Ainutlaatuinen Pispala)

Vuosisadanvaihteen tulvat lopettivat Santalahden sahan toiminnan (Hj. Myllymäki, Kun vedenpaisumus uhkasi Tamperetta, Tammerkoski 3 / 1951). Tulvavuosien jälkeen sitä ei enää pantu käyntiin.

B Santalahden Paperitehdas

Santalahteen, Pirkkalan pitäjässä lähelle kaupungin aluetta oli 1885 perustettu Santalahden paperitehdas, mutta yritystä vainosivat alinomaiset vastoinkäymiset ja vaihteleva onni, konkurssit ja muut onnettomuudet seurasivat toisiaan ja yritettäessä muuttaa laitosta pahvitehtaaksi oli menestys yhtä vastainen. Vasta sitten, kun konsuli Enqvist laajentuneine näkökantoinen, erinomaisine järjestelykykyineen ja tarmoineen uuden vuosisadan alussa oli oston kautta tullut paperitehtaan omistajaksi ja antanut sen toiminnalle oikean suunnan, muuttui tähän asti häviötä tuottanut yritys ajan vaatimuksia vastaavaksi ja taloudellisesti kannattavaksi yritykseksi. (Kotimaisen teollisuuden albumi 1913)

Vuonna 1904 J.W.Enqvist alkoi ottaa osaa isänsä laajan liikkeen johtoon, joka isän kuoleman jälkeen kokonaan joutui hänelle, toiminimi muutettiin J.W.Enqvist Osakeyhtiöksi. Nokian ja Pirkkalan historian teollisuustilastossa perustamisvuodeksi on merkitty 1902.

Paperitehtaan vieressä on ollut Kattohuopatehdas ja Asfalttitehdas, Pohjois-Pirkkalan kartassa vuodelta 1927 mainitaan Tervatehdas samalla alueella. Kattohuopatehtaasta rantaan päin oli sahan öljymakasiini (Urho Murtamo).

Nokian ja Pirkkalan historia 1865-1993 ilmoittaa tilastossaan Santalahden Kattohuopatehtaan toimineen 1885-1895. Saman lähteen mukaan Oy Tampereen Asfalteeraustehdas on ollut toiminnassa 1908-1917 välisenä aikana.

C Näsijärven Pahvitehdas / Näsijärvi Oy

Näsijärven pahvitehtaan historia on eri lähteissä erilainen:

v. 1893 perustettiin maamme ensimmäinen tehdas lumpupahvin valmistusta varten. Ensimmäinen rakennus oli puurakenteinen Kotimaisen teollisuuden albumin (1913) mukaan. Axel Sumeliuksen ostettua tehtaan v.1903 rakennettiin tiilistä uusi, osaksi 1- osaksi 3-kerroksinen tehdasrakennus.

Suomen teollisuus, Helsinki 1951:

Vuonna 1885 perustettiin Suomen ensimmäinen pahvitehdas, Tampereen Osake-Pahvitehdas. Sen ensimmäinen isännöitsijä oli Osk. Björkell. Vuonna 1903 insinööri Sumelius osti tehtaan, purkautti vanhan puisen rakennuksen ja rakennutti tiilistä uuden tehtaan, uusi ja sähköisti koneistuksen, Nokian voimalaitoksen toimittaessa tarvittavan sähkövoiman. Maailmansodan jälkeen v.1918 tehtaan osti yhtymä, johon kuuluivat Harald Jensen, R.M.Enqvist, E.Grönblad ja Harald Charpentier. Nämä perustivat osakeyhtiön toiminimellä Ab. Näsijärven Pahvitehdas Oy. Vuonna 1925 uusittiin tehdasrakennukset, uusittiin ja täydennettiin koneistoja, vanha torni poistettiin ja sen tilalle rakennettiin uusi kuivauskanava. Tuotanto-ohjelmaa laajennettiin niin, että harmaan lumpupahvin lisäksi ryhdyttiin 1926 valmistamaan myös korkeampilaatuisia pahveja, kuten lenkki-, kaarre- ja mallipahvia ym. kenkäteollisuutta varten, korkealaatuisia kiiltopahvia, lakinlippapahvia ja matkalaukkupahvia.

Seuraavina vuosina tuotantoa lisättiin jatkuvasti, mikä teki laajennukset ja uusimiset tehtaassa tarpeelliseksi, ja uusi tehdasrakennus rakennettiin sotavuosina, vv.1940-1944 arkkitehti Bertel Strömmerin piirustusten mukaan (Suomen teollisuus 1951)

Tehtaaseen kuuluivat pahvitehdas, joka valmisti kaikenlaista käsin tehtyä pahvia, sekä pahvinjalostuslaitos, jonka tuotteita olivat mm. rautatieliput, matkalaukkujen kulmakappaleet sekä kantopaarit ja sidontalastat. Raaka-aineena käytettiin paperinjätteitä, selluloosaa ja puuhioketta (Suomen teollisuus, Helsinki 1951). Vuonna 1943 otettiin tuotanto-ohjelmaan keinonahan valmistus, joka kuitenkin oli lopetettava vuoden 1944 loppupuoliskolla sen jälkeen, kun tarvittavien kemikalioitten tuonti Saksasta päättyi.

Toimitusjohtajana on vuodesta 1934 ollut insinööri Rafael Breitenstein, joka samalla on johtokunnan puheenjohtajana. Teknillisenä johtajana toimii insinööri R.Nyström (Suomen teollisuus 1951).

Tammerkoski - lehti 6-7 / 1969 kirjoittaa : Näsijärvi Oy, joka sijaitsee Näsijärven rannassa Santalahdessa valmistaa ainoana tehtaana Suomessa erikoispahveja. Raaka-aineena se käyttää jät-paperia. Tehtaan valmistamat erikoispahvit ovat kirjansitomopahvi, kiiltopahvi, kenkäteollisuuspahvi, matkalaukkupahvi ym., jotka kaikki valmistetaan jät-paperista. Presspan eli sähköeristyspahvi, joka ei saa läpäistä sähköä, on ainoa pahvilaji, jonka raaka-aineena on selluloosa.

Samaisen Tammerkoski – lehden mukaan tehtaan perusti vuonna 1884 mekaanikko Sandor Ingelius. Vuonna 1899 siirtyi tehtaan omistusoikeus Näsijärvi Pappfabriks Aktiebolag – nimiselle yhtiölle, jonka johdossa oli Santalahden höyrysaahan valttari Ivar Lindroth. Vuonna 1903 myi Lindrothin perikunta tehtaan tamperelaiselle ins. Axel Sumeliukselle ja vuonna 1918 myi Sumelius tehtaan Ab Näsijärven Pahvitehdas Oy:lle, jonka johdossa oli ins. Alarik Gummerus. Vuonna 1933 siirtyi osake – enemmistö ins. R.Breitensteinille, jonka johdolla tehdas on huomattavasti laajentunut ja tuotantoa monipuolistettu ja suurennettu. Nykyisin on tehtaan nimi Näsijärvi Oy. Gummeruksen aikana kehitettiin lenkkipahvi kenkäteollisuudelle ja vaurastuminen alkoi.

Näsijärvi Oy:n tytäryhtiö on v. 1954 perustettu laukkutehdas Näsijärvi Oy ja K:ni. Se valmistaa matkaja muita laukkuja, säilöntä-, varasto-, teollisuus- ym. laatikoita. (Tammerkoski 6-7 /1969)

D Tampereen Luujauhotehdas

Tämä tehdas perustettiin noin vuonna 1883 ja samaan huoneistoon sovitettiin vielä Suomen Sahanterätehdas, kunnes viimeainittu luujauhotehtaan 1890 – luvun keskipaikkeilla laajettua muutettiin toiseen paikkaan (Onkiniemeen). Monta omistajanvaihdosta oli jo aikaisemmin tapahtunut, kun insinööri Ove Wallgren maaliskuussa 1911 otti laitoksen haltuunsa, joka silloin vihdoin alkoi kehittyä ajan vaatimusten mukaiseen suuntaan; hän täydensi rakennuksia, hankki uusia koneita ja otti käytäntöön uusia työtapoja. Kun tehdas on rakennettu Pyynikin pohjoispuolelle, Näsijärveen kuuluvan Santalahden rannalle, on sillä varsin edullinen asema Tampereen – Porin radan varrella olevan Santalahden pysäkin läheisyydessä. Tehtaan tuotteet, nim. höyryllä puhdistettu luujauho, luurasva ja liima kulutetaan omassa maassa, paitsi osa liimasta, joka viedään Venäjälle. (Kotimaisen teollisuuden albumi 1913)

Tehtaaseen kuului kaksi erillistä tiilirakennusta, vanhempi osa oli 1-kerroksinen, siinä olivat konehuone liimanvalmistuksen keitto- ja kuivaushuoneet. Uudempi osa oli kaksikerroksinen, siinä oli rasvanvalmistus ja luujauhomylly. Raaka-ainemakasiini Porin radan varressa oli puurakenteinen, jonka rautatievaihteella luukuormia sisältäneet vaunut purettiin. Tehtaalle kuului myös viisi asuinrakennusta, joista kaksi oli huvilatyyppistä Tipotien molemmin puolin. Ylempänä rantatien ja valtatieväliin sijoittuu kolme hirsirakenteista taloa, joita käytettiin työsuhdeasuntoina (Tuomo Koivisto, Tammerkoski 1 / 1982, Eräs Pispalan erikoisuus – Luujauhotehdas). Tehdas myytiin 1943 Yhtyneille paperitehtaille toiminimieeen kaikkineen.

Nykyisin Luujauhotehtaan tiloissa toimii mm. Teollisuusniklaamo Oy.

E Pispalan tukkitiet

(Kaarlo Suursara, Pispalan tukkitekien historia I, Tammerkoski 2 / 1946)
Suuren muutoksen – voipa sanoa mullistuksen – puutavaramarkkinoilla aiheuttivat ne asetukset, joista toinen v.1857 salli rakentaa myöskin höyrysafoja ja toinen v.1861 saattoi sahateollisuuden vapaaksi elinkeinoksi ilman sahausrajoituksia. Tämä tuli huomattavasti vaikuttamaan sekä Pispalan kehitykseen, että sen ulkonäköönkin.

Carl Borg sai erioikeuden rakentaa höyrysafoa Poriin Isonsaunan saarelle. Tarkoitusta varten hän perusti Porin höyrysafoayhtiön. Saha aloitti toimintansa heinäkuun 7. Päivänä 1862. Jo ennen safoan valmistumista oli yhtiö ostellut satoja tuhansia tukkeja mm. Näsijärven vesistön varrelta. Tukit kaadettiin talvella 1861-62, uitettiin kesällä Lielahden Hiedan rantaan ja vedettiin seuraavana talvena Pispalan kannaksen yli Pyhäjärven Hyhkyn lahteen, josta ne kesällä 1863 uitettiin Poriin. Näin kertoo W.Carlsson kirjassaan Historiallinen ja maantieteellinen kertomus Pirkkalan pitäjistä. Viimeainittuna vuonna rakensi sama yhtiö tukkitien harjun yli Pispalan ahteen alapuolelle. Tämä laitos aloitti toimintansa todennäköisesti vasta v.1864.

Nälkävuosien ja pääomanpuutteen takia teki Porin höyrysafoayhtiö vararikon syyskuun 1.pnä 1866, mutta jo saman kuun 22.pnä jatkettiin safoan toimintaa konkurssipesän laskuun Wilhelm Rosenlewin johdolla. Huhtikuun 6.pnä 1871 pidetyssä konkurssihuutokaupassa hän huusi pesän omaisuuden itselleen, mutta toimintaa jatkettiin entisellä toiminimellä vuoteen 1892. Hämeen läänin historian mukaan tukkitie on muutettu 1876 kettinkiakseliradaksi.

Koko 1860-luvun loppupuolen aina vuoteen 1871 oli Porin höyrysafoayhtiön safo ainoa laajassa Kokemäenjoen vesistössä. Mainittuna ja sitä seuraavana vuosina perustettiin Poriin lukuisia sahalaitoksia. Yksi niistä oli Reposaaften höyrysafo. Sen perustamispuuhiin oli ryhdytty jo 1871, kunnes Tukholmasta Poriin siirtynyt kauppias J.E.Francke osti heinäkuun 28.pnä 1872 luvan sekä tontin vuokraoikeuden, ryhtyen rakennuttamaan safoa ja perustaen sitä varten yhtiön, jossa hänellä olivat miltei kaikki osakkeet.

Tämäkin yhtiö alkoi heti kiinnittää huomiota Näsijärven ympäristön milteipä koskemattomiin metsärikkauksiin. Pispalan rullaradassaan oli Porin höyrysahtiöllä kuitenkin sellainen valtti, jolla Rosenlew uskoi pitävänsä kilpailijansa loitolla näiltä alueilta, joita hän piti yksinoikeutenaan. Paitsi tukkitien tuomaa etua oli hän tehnyt sopimuksia talonpoikien kanssa vesistöistä ja rantaoikeuksista. Rosenlew hävisi Reposaaren höyrysahtiön anomusta vastaan nostamansa oikeusjutun talvella 1872-73, koska Francke mainitsee siitä kirjeessään 6.3.1873. Samassa kirjeessään F. Ilmoittaa suunnittelevansa rullaratansa heti höyrykäyttöiseksi. Reposaaren tukkitien valmistumisvuodeksi on eräissä lähteissä mainittu vuodet 1874 ja 1876. Sen rakentamiseen lienee ryhdytty jo syksyllä 1872 (mm. Pirkkalan veroluettelossa v.1873 on ensimmäisen kerran käytetty merkintää höyrysahtiö ”vanha” ja ”uusi”).

Koko toiminta-aikansa oli Reposaaren tukkitie Näsijärven puoleiselta osalta kettinkirata, mutta Pyhäjärven puolelta rullarata. Päinvastoin kuin Rosenlewin rata, kulki Reposaaren rata maantien alitse. (Kaarlo Suursara)

Annikki Peltomaa, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry: n 1973 julkaisemassa kirjassa muistelee tukkitekistä seuraavaa :

Molemmat tukkitiet oli rakennettu alushirsien päälle. Niiden varaan oli rakennettu pyörillä kulkeva ketjurata. Parin metrin välein olevien pyörien akseleissa, jotka oli kiinnitetty ketjuihin, oli piikit, että tukit paremmin niiden päällä pysyisivät. Näsijärven rannassa tukkimiehet ohjailivat kekseillensä tukit näiden telojen päälle. Konevoima hinasi tukit Näsijärven rannasta harjun korkeimmalle kohdalle. Kun Pyhäjärven puolella maasto on järveen päin viettävää, luisuivat tukit omalla painollaan alas kovaa kolinaa pitäen. Näin oli laita Reposaaren tukkitiellä, joka oli korkeammalla harjun kohdalla. Rosenlewin tukkitiellä konevoima kuljetti tukit myöskin alaspäin. Näsijärven rantaan tukit tuotiin lauttoina. Laivat hinasivat niitä Ruoveden, Virtain, Keiruun ja Ähtärin vesialueilta. Kun sitten uittotunneli rakennettiin 1930, purettiin molemmat tukkitiet.

Punainen tukkitie

Harmaa tukkitie

F Uittotunnelit

Kun puutavaraliikenne meillä alkoi 1860-luvulla, kuljetettiin tukit ensimmäisinä vuosina Näsijärvestä Pyhäjärveen kannaksen yli hevosilla. Sitten rakensivat Rosenlew- ja Reposaariyhtiöt kaksi tukkitietä harjun ylitse. Kun tukkitiet alkoivat olla loppuunkäytettyjä ja ne olivat sitä paitsi yksityisten omistamia, vaadittiin yleistä uittoväylää rakennettavaksi asiasta käydyn oikeusjutun jälkeen, jossa kosken varrella olevat tehtaot vastustivat uittokourun rakentamista Tammerkoskeen. V.1929 ryhdyttiin tunnelia rakentamaan ja seuraavana vuonna se oli valmis. (Tammerkoski 6 / 1952, Koskenpoika, Tukinuittoa Pispalanharjun alitse)

Korkein oikeus vahvisti Tammerkosken lauttaussäännön 16.4.1925, määräten samalla, että tukinuittokouru on valmistettava Tammerkoskeen 5 vuoden kuluessa, joten sen on oltava valmis v.1930.

Tampereen tehtaot asettivat silloin komitean tutkimaan lauttauskysymyksen ratkaisua. Komiteaan valittiin kaupunginjohtaja K.F.Mattsson, insinööri Aug. Sandsund, kauppakamarin sihteeri, maisteri T.Pälve (sihteeriksi) ja allekirjoittanut (= Sulo Heiniö, puheenjohtajaksi).

Ahlström Oy oli hankkinut Oy Consultingin laatiman rakennussuunnitelman tukinuittokourun viemiseksi Pispalan harjun lävitse.

Korkein hallinto-oikeus antoi myönteisen päätöksen asiasta 6.6.1929. Vielä samana syksynä aloitti piiri-insinöörikonttori Consultingin avustamana työt Pispalassa. Korkein hallinto-oikeus oli antanut aikaa kesäkuuhun 1931, mutta reippaalla työtahdilla työ valmistui vuotta lyhyemmässä ajassa. (Tammerkoski 6 / 1950, Sulo Heiniö, Pispalan tukinuittotunneli)

Pispalan toinen uittotunneli valmistui 1.6.1968 vanhan uittotunnelin länsipuolelle. Se oli mitoitettu nipuissa uittettavaa puutavaraa varten. Tunnelin pituudeksi tuli 280 metriä (Sakari Patjas, Tunnelin rakennustyö, Pispalan Moreeni ry, Pispalan 20.vuosisata).

Nippu-uittotunnelia ei ehditty käyttää koeuittoja lukuunottamatta ollenkaan, sillä puutavaran kuljetuksissa siirryttiin maakuljetuksiin. Kaupunki osti uittotunnelin 1996 (Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998).

**G Rantasen mallastehdas,
Paasikosken Puuteollisuus,
Puutyö Ura,**
Rantatien Kesoil,
nykyisin samalla paikalla on Nesteen huoltoasema

Tilda Vuorio (Kataja) muistelee kirjoituksessa Rantakylän elämää ja ihmisiä, Pispalan Moreeni ry:n 1973 julkaisemassa kirjassa Ainutlaatuinen Pispala Rantasen Mallastehdasta:

Rantanen omisti Osuuskunnan talon siellä rannassa, mutta myi sen ja rakensi mallastehtaan nykyisen Ahjolan vierestä vievän tien päähän rantaan. Tehtaassa oli ennen tuulimylly ja sen vinha pyöriminen tuulisella säällä oli mukavaa nähtävää. Rannassa oli laivalaituri, jota sanottiin Rantasen möljäksi.

Nokian ja Pirkkalan historian 1865-1993 teollisuustilaston mukaan Anton Rantasen Mallastehdas oli perustettu vuonna 1909.

Paasikosken Puuteollisuus perustettiin vuonna 1920, Uusi Höyrypuuseppä toimi vuosina 1931-33 (päättyi konkurssiin), konkurssipesä ostettiin KOP:ltä, joka omisti sitä nimellä Kiinteistöyhtymä Pirkkalan Toimela (tehdas seisoj tyhjillään), kunnes Puutyö Ura Oy perustettiin vuonna 1937. Eräs perustaja ja omistaja oli Juho Paasikoski (1882-1972). Tiedot saatu maaliskuussa 2000 Paasikoskelta, haastattelijana Sakari Patjas.

Samassa tehdasrakennuksessa oli aiemmin toiminut mm. Rantasen Mallastehdas. Tuotteena Uralla oli rakennuspuuseppän alaan kuuluvat ikkunat, ovet ja kiinteät keittiökalusteet. Rantatien rakentamisen yhteydessä tien alle jäivät niin uimaranta, tukinranta kuin Puutyö Urankin rakennukset.

Tulitikut ja tupakka

Viljo Rasila, Tampereen historia 2 :

Kemian teollisuus on toisaalta varsin vanhaa, kuten tervanpoltto, mutta varsinaisessa teollisessa mielessä verraten uutta. Tampereella sen alaan kuului 1800-luvun lopulla vain yksi tehdas, joka kuitenkin vastasi lähes neljäsosasta oman alansa tuotannosta koko maassa. Tämä laitos oli Tampereen tulitikkutehdas.

Tampereen tulitikkuteollisuus syntyi sikäli erikoisella tavalla, että 1850-luvulla perustettiin kaksi tulitikkutehdasta, kumpikin piipputehtaan yhteyteen ja kumpikin ilman virallista toimilupaa. Kauppias J.H.Eliander sai 1851 ja kauppias A.S.Lauren 1857 toimiluvan savipiipputehdasta varten. Raapaistavat tulitikut oli keksitty 1830-luvulla, mutta vasta 1851 keksittiin Ruotsissa käyttökelpoinen menetelmä vaarattomien fosforitikkujen eli varmuustikkujen valmistusta varten. Huhtikuussa 1852 J.H.Eliander aloitti varmuustikkujen teon Santalahdessa. Vuonna 1867 tehdas sai virallisen toimiluvan, mutta sen toiminta hiljeni vähitellen ja loppui 1870-luvun alkuvuosina kokonaan. Eliander oli vuonna 1871 tehnyt konkurssin ja vetäytynyt pelkästään kauppiaksi. Piipputehtaansa hän oli lopettanut jo 1859.

H OTK:n Tulitikkutehdas

Tehdas rakennettiin 1925-26 kaupungin puolelle Santalahden rivistön itäpäähän. Kaksikerroksinen rakennus on erittäin hienostuneesti aukotettu ja punatiilipintainen (Tampereen kantakaupungin

rakennuskulttuuri 1998). Tullitehdas on kirjassa merkinnällä RK III v, eli rakennustaiteellisesti ja kulttuurihistoriallisesti arvokas rakennus.

Haapatukit uitettiin Näsijärveä pitkin tehtaan edessä olevalle varastoalueelle. Kun tehdas lopetti toimintansa 1970-luvun alussa, tukkiplaani täytettiin ja nyt sen paikalla on Paasikiventie (Koivisto 1982).

Pispalalaiset muistelevat alueella olleen ”ruutivaraston” (rikki- tai fosforivarasto ?) radan varressa. Tontilla on 1980-luvun vaihteesta varastoitu kuorma-autoja.

I Haarlan Paperitehdas Oy

Yrjö Raevuori: Haarla Yhtymä :

Piirustukset tehdasrakennusta varten laati kaupunginarkkitehti Bertel Strömmer suunnitellen ne yhteistoiminnassa tehtaan tekniseksi johtajaksi otetun Onni Suursalmen kanssa. Rakennustyöt pantiin alulle maaliskuussa 1920.

1930 – luvun lopulla tehdas tuotti vuodessa 6000 tonnia paperia ja työllisti 190 työntekijää. Haarlan tehtaan toiminta siirtyi 1980-luvulla Tesomalle ja rakennus on ollut sen jälkeen muussa käytössä.

Matalat lisäosat on purettu kantarakennuksen ympäriltä 1990-luvun alussa (Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998).

Ennen paperitehdasta samoilla seuduilla on ollut Tiilitehdas vuosina 1804 - 1865.

J Pispalan haulitorni ja haulitehdas

RKM I, rakennus vuodelta 1908 (Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998)

Vuonna 1908 pystytettiin K.Hjorth Ab:n Lyypekistä tuottama teräsrakenteinen haulitorni Pispalaan. Torni on 55m korkea ja huipulla olevaan valimoon johtavat avokierreportaat.

Kun Pispalan haulitehdas lopetti toimintansa, Tampereen kaupunki osti haulitornin, joka on Suomen ainoa ja siten arvokas teollisuuden historian muistomerkki. Tornia ja sen juurella olevaa rakennusta käyttää Pispalan Moreeni ry kokoontumistiloinaan.

K Enqvistin huvila

Kyllikki Helenius (Tammerkoski 9-10, 1994) kertoo seuraavaa:
Enqvistin huvila säilyi osana Pispalan rantamaisemaa.

Tipotie laski Pirkkalan valtatieltä yli radan viistosti kohti Enqvistin huvilaa ja jatkui huvilan pihamaan alapuolelta kohti Rantakylää. Tipotietä ei enää viimeisinä vuosikymmeninä ole ollut radan alapuolella.

J.W.Enqvist (1853-1907) oli Santalahden sahan omistaja, kunnes rakensi 1889 Särkänsaaren sahan myytyään Santalahden sahan Ahlström Oy:lle. Johan Waldemar Enqvist on rakennuttanut huvilan joidenkin muistitietojen perusteella jo 1880-luvulla.

Tänä päivänä huvila on asuintalo, Asunto-osakeyhtiö Tampereen Villa Enqvist, Rantatie 15.

SANTALAHDEN VAIKUTUSALUEEN TEOLLISUUTTA JA HISTORIAA

Onkiniemi

(Tuomo Koivisto, Onkiniemi oli toistasataa vuotta teollisuusalueena, Tammerkoski, joulukuu 1980):

Rafael Haarla perusti vuonna 1920 paperitehtaan Onkiniemen alueen toiseen laitaan. Tämän vieressä Santalahden oluttehtaan entisellä alueella sijaitsi **Höyrypuuseppä Oy (N)**, perustettu 1894 puuseppämestari K.K.Tallqvistin toimesta (Suomen teollisuus, Helsinki 1951). Tällä samalla alueella oli ollut myös **Adolf Solinin tiilitehdas (L)**.

Viljo Rasila: Tampereen historia 2, kertoo A.H.Solinin omistaneen tiilitehtaan Santalahdessa, kunnes se 1890-luvun alussa siirtyi rakennusmestari K.W.Helanderin ja vuosisadan vaihteen jälkeen M.Wigeliuksen omistukseen. 1850-luvun puolivälissä oli Santalahdessa toinenkin tiilitehdas, jonka toiminta päättyi vuoden 1880 vaiheilla (om. G.A.Lönnqvist).

Tämä alue liittyy tavallaan myös Suomen ilmailun historiaan, sillä juuri täällä Santalahden oluttehtaan varastorakennuksessa, Suomen moottorilenton uranuurtaja Adolf Aarno säilytti konettaan. Hänen Demoiselle niminen lentokoneensa tuhoutui Näsijärven jäällä 8.3.1914. Aarno itse ei loukkaantunut, mutta kone ei ollut enää korjattavissa. Tapausta mainitaan Suomen ensimmäiseksi lento-onnettomuudeksi.

M Akkunaverho- ja Paitatehdas Osakeyhtiö

Kotimaisen teollisuuden albumi vuodelta 1913 kertoo ”muutama vuosi sitten” perustetun toiminimi Kaulus- ja Kalvosintehdas Osakeyhtiö A.Tiira, joka 1.9.1912 muodostettiin Akkunaverho- ja Paitatehdas Osakeyhtiöksi.

Ennen Akkunaverho- ja Paitatehdasta suunnilleen samoilla paikoilla oli ollut aikoinaan ”Plumperin pryki”.

1890-luvulla Onkiniemi oli huvila-alueita ja siellä toimi kaupapuutarha

1889 Onkiniemen Konepaja (toimi 5 v)

1895 Suomen Sahanterätehdas siirtyi Onkiniemeen Santalahdesta

1889 Särkänsaaren saha (Enqvist)

1854 Mustanlahden panimo

1864 Onkiniemen panimo

1883 Santalahden panimo

1886 Näsijärven panimo

1953 Suomen Trikoo

1891 F.Klingendahlin tehdas oli Onkiniemessä nimellä Tampereen pumpuli- ja villatavaratehdas,

1896 se siirrettiin kaupunkiin.

Elianderin niemellä oli laivalaituri eli telat, joilla rakennettiin halkolotjia. Tampere- ja Mänttä-nimiset puiset matkustajalaivat esim. rakennettiin siellä.

Rosenlewin massakiramo (O) oli tukinnostolaitos, nosto suoritettiin rautatievaunuihin, kuljetus Naistenlahden sahalle. Kiramo sijaitsi rannassa Santalahden sahan ja Santalahden Paperitehtaan välissä.

MUUTA MERKITTÄVÄÄ OSAYLEISKAAVAN VAIKUTUSALUEELLA

P Pölkkylänniemi

Sakari Patjas, Elämää Pispalan Pölkkylässä 1940- ja 50-luvulla, Pispalan 20. Vuosisata, Pispalan Moreeni ry 1999 :

Vanha rantaviiva noudattelee hyvin paljon parkkialueen reunan muotoa ja menee tien yli viimeisen venelaiturin kohdalla, josta ennen alkoi Punainen tukkitie. Juuri tässä paikassa oli Tampereen hienoin luonnonhiekkaranta.

Keskeisin rakennus Pölkkylänniemessä oli Federleyn piirtämä huvila, joka oli metsänhoitajan virka-asuntona. Huvilasta kaupunkiin päin oli pitkä ja leveä varastorakennus, niemessä oli laivalaituri ja uimakoppi, rantasauna ja jääkellari olivat huvilan toisella puolella, samoin pitkä katollinen venetalas. Paikka oli myös kahden varpparin kotisatama. Niitä varten oli ylösvetoradat ja kelkat. Länteen päin mentäessä oli toinen rantasauna henkilökuntaa varten. Rinteessä oli myös kolme isoa varastorakennusta, paja sekä kaksi asuintaloa.

20-luvulla ei ollut vielä vesijohtoa Porin radan alapuolella. Käyttövesi kannettiin järvestä ja ruokavesi Pölkkylään alueella olevasta lähteestä (Helvi Salonen, Kotielämää ja lapsuuden leikkejä Näsijärven rannalla, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry 1973).

Pispan koulu RKM II, otettu käyttöön v.1915.

Rajaportin sauna ja Ompelijan talo, RKM I, rakennuksia vuodesta 1906, maamme vanhin yleinen sauna.

Pispalan bunkkerit, K III, rakennettu 1915-17

Kaupungin ja Pispalan rajalla Rajaportilla on ollut kivinen **rajapyykki** vuoden 1936 loppuun saakka, jolloin Pispala liitettiin kaupunkiin. Kaupungin ja Pispalan - Tahmelan rajalla oli myös **pulteriaita**.

Särkänniemi, RM III, Särkänniemen huvipuisto, Näsinneula, Planetaario, Akvaario, Sara Hildenin museo.

Mustanlahden ja Kortelahden satama-alue, KM II

TONTTIEN OMISTUS JA KUVAUS NYKYISESTÄ RAKENNUSKANNASTA
(Numerointi noudattaa kartan numerointia)

1. 808 – 2
OTK Tulitikkutehdas, 1925-26
Tampereen kaupunki

2-kerroksinen tiilirakennus
2-krp puinen rakennus
1-krp puinen rakennus
puinen pieni ”kioski”
peltipintainen rakennus ja peltinen aita tontin ympäri

808 – 1
Erityisalue 9901
Posti- ja Telelaitos kiint.palvelu, tietoliik.rak.
Paasikiventie 19
2. 1009 – 1
(vanha 1001 B / 1), kiinteistö muodostettu 1955
KIINT. Oy Tikkutehtaankatu 3, Geotekniikka

tiilinen, osin 2-kerroksinen rakennus
pieni rakennus, puu
3. 1008 – 2
(vanha 1001 / A) Kattohuopatehdas, Santalahden kattohuopatehdas 1885-1895
Kiint. Oy Santalahdenrinne, lainhuuto 1986, luovuttaja Kateaine Oy

2-kerroksinen tiilirakennus
1 ½-kerroksinen puurakennus
4. 1008 – 8

2-kerroksinen puurakennus
1-kerroksinen peltihalli
3-4-kerroksinen tiilirakennus
1-kerroksinen peltirakennus
2 pientä puurakennusta
peltinen kaarihalli, TM-auto- ja rengashalli
peltinen kaarihalli, Kimmotor
peltinen kaarihalli, Finnmaster
5. 1008 – 9
Tampereen Luujauhotehdas 1883, luovutus 1959 Santalahden tontti Oy:lle, lainhuuto 1980
Teollisuusniklaamo Oy

3 ½-kerroksinen puurakennus + 1-kerroksinen vajarakennus

- 3-kerroksinen tiilirakennus + piippu
metallisäiliöitä + piippu
- 3., 4. Ja 5 omistaja Santalahden tontti Oy, Polar kiinteistöt Oy
6. 1008 - 10
3 kpl peltisiä kaarihalleja
7. 1008 - 11
Kiinteistö Oy Rantatie 11
Vilanen / Toimistokeskus Pispalahti, fuusiosopimukset 1978
2 ½-kerroksinen betonielementtirakennus
8. 1008 - 18
Sato Asumisoikeus
2 kpl uusia bet.kerrostaloja
9. 1008 -16
Vatrotalot
1 uusi bet.kerrostalo
10. 1008 - 10
As Oy Kuuselankartano
purettava tiilirakennus
meluaita radan varressa
11. 1008 - 17
As Oy Tampereen Villa Enqvist
3 ½-kerroksinen puinen asuinrakennus, 1880-l
12. 1008 -6
Näsin Pahviteollisuus
Lainhuuto 1986, luovuttaja Näsjärvi Oy konkurssipesä
2 ½ -kerroksinen puinen rakennus
4-kerroksinen tiilinen suuri rakennus, 1893 puurak., 1903 tiilirak.
1-kerroksinen tiilinen pieni rakennus
1 ½ -kerroksinen puinen asuinrakennus
puinen pieni rakennus
puinen ½ 1 ½ rakennus
+ Esso, tankkauspiste
13. 1225 - 9
Kiint. Oy Näsjärvenranta
tyhjä
14. 1225 - 8
Kiint. Oy Näsjärvenranta
tyhjä
15. 1225 -7
Kiint. Oy Näsjärvenranta
tyhjä

16. 1225 – 6
Kiint. Oy Tampereen Pisparanta
2-kerroksinen bet.rakennus
17. 1225 – 5
Kiint. Oy Tampereen Pisparinne
1 ½ -kerroksinen puurakennus
18. 1225 – 4
Kiint. Oy Pispantorni
- 2 ½ -kerroksinen puurakennus
1 ½ -kerroksinen puurakennus
13. – 18. Om. Matti Lahtinen

KASVILLISUUS

Matti Kääntönen : Kaukaisia satunnaiskasveja Santalahden ratapihalla, Tammerkoski 9 / 1983 :

Tampere-Porin rautatien rakentaminen 1800-luvun lopulla teki osaltaan mahdolliseksi teollisuuden sijoittumisen nykyisen Särkänniemen – Onkiniemen – Santalahden tienoille. Liikenteen ja teollisuuden myötä ilmaantuivat myös satunnaiskasvit, joiden ilmestymisestä Santalahden alueelle on jo varhain ollut hajatietoja. Satunnaiskasveillaan tarkoitetaan lajeja, jotka esimerkiksi ulkomaisen viljan, rehun tms. mukana ovat kulkeutuneet maahamme, joko säilyneet vakinaistuen tai – kuten useimmiten – kukoistaneet yhden kesän hävitäkseen sitten välittömästi.

Entisen Haarlan paperitehtaan pistoraide sijaitsi Porin rautatien eteläpuolella tehdasrakennuksen kohdalla. Paikalla oli aikoinaan myös kaksi puista varastorakennusta, joista toinen purettiin jo joskus 1960-luvun puolella. Toinen tuhoutui tulipalossa 1970-luvun alussa, mutta itse laituria käytettiin siten, että paikalle saapuneesta kuorma-autosta tavarat siirrettiin pienen trukin välityksellä raiteella seisovaan tyhjään neuvostoliittolaiseen tavaravaunuun. Paperitehtaan tuotanto siirrettiin jo 1970-luvun lopulla uuteen teollisuusrakennukseen Tesomalle, laituria käytettiin vielä kevätkesällä 1981. Sen jälkeen pistoraide suljettiin ja syksyllä 1981 laituria purettiin. Ympäristö entisen verkkopallohallin pohjoispuolella muuttui täydellisesti, kun paikalla aloitettiin Amurin uuden jalkapallokentän rakennustyöt.

Kasvien kylväytyminen tapahtui erikoisella tavalla. Tyhjiin neuvostoliittolaisten vaunujen lattialle ja rakosiin oli jäänyt runsaasti roskaa ja likaa, joiden mukana oli kasvien siemeniä. Vaunuja oli tietenkin Neuvostoliiton alueella käytetty maan sisäisessä liikenteessä erilaisten tavaroiden, kuten viljan ja rehun kuljetuksiin. Haarlan paperitehtaan pistoraiteelle vaunut saapuivat tyhjinä. Hyvin usein roskaa ja epäpuhtautta oli vaunuissa niin runsaasti, että ne jouduttiin siivoamaan ennen paperituotteiden lastausta. Roskat saatettiin kaivaa maahan laiturin viereen, ja tällöin kaivuukohtaan nousi seuraavana kesänä monia kiintoisia kasveja.

Venäläisistä rautatievaunuista kylväytyneitä kasveja on seurattu säännöllisesti vuodesta 1975 lähtien, mutta useita hajahavaintoja on aikaisemmiltakin vuosilta. Kaiken kaikkiaan on voitu todeta peräti 92 lajin saapuneen Neuvostoliitosta Santalahden pistoraiteen liepeille. Suuri osa näistä kasveista on ollut tunnettu jo entuudestaan tyypillisinä venäläisinä viljatulokkaina, mutta osa on ollut hyvinkin outoja. Monen kasvin alkuperä johtanee eteläisen ja lounaisen Neuvostoliiton vehnänviljelyalueille. Osa lajeista on puhtaasti aasialaisia, mikä osoittaa vaunujen olleen liikenteessä kaukana Aasian puoleisessa Neuvostoliitossa.

Tarkempia tietoja saa Matti Kääntösen tutkimuksesta Tampereen kasvitieteellinen yhdistys ry:n Talvikki – lehden 10-vuotisjuhlanumerosta 1 / 1983.

ÖLJYSÄILIÖT (Pelastuslaitoksen luettelon mukaan)

Rantatie 5, käyttöönotto 1.1.1966, sijainti maan alla, materiaali teräs, koko 15 m³
 Rantatie 5, käyttöönotto 13.12.1977, ulkona, teräs, koko 5 m³
 Rantatie 15 B, käyttöönotto 4.11.1987, ulkona, teräs, koko 5 m³
 Rantatie 15 B, käyttöönotto 4.11.1987, ulkona, teräs, koko 2 m³
 Rantatie 15 B, käyttöönotto 4.11.1987, maan alla, teräs, koko 4 m³
 Rantatie 27, käyttöönotto 23.5.1975, sisällä, teräs, koko 15 m³
 Ratakatu 11, käyttöönotto 10.5.1988, sisällä, nailon, koko 4,5 m³

Öljysäiliöiden tarkka paikka tontilla ei ole Aluepelastuslaitoksella tiedossa (Mutikainen 31.03.00)

PALVELUT

Lähin Päivittäistavarakauppa Amurissa, 1,7 – 2,5 km (Pisp.)
 Posti Amurissa, 2,2 – 3 km (0,2 – 0,8 Pisp.)
 Apteekki Amurissa, 2,2 – 3 km (0,2 – 0,8 Pisp.)
 Koulu Amurissa, 1,6 – 2,4 km (0,3 – 1,0 Pisp.)
 Päiväkoti Amurissa, 1,7 – 2,5 km (0,3 – 0,9 Pisp.)

LÄHDEMATERIAALIA

- Näsijärven Pahvitehdas, Kotimaisen teollisuuden albumi 1913
 J-W.Enqvist Aktiebolag, Kotimaisen teollisuuden albumi 1913
 Tampereen Luujauhotehdas, Kotimaisen teollisuuden albumi 1913
 Akkunaverho- ja Paitatehdas Osakeyhtiö, Kotimaisen teollisuuden albumi 1913
 Raf. Haarla Paperijalostustehdas, Kotimaisen teollisuuden albumi 1913
 Paperitehtaan rakentaminen, Yrjö Raevuori, Haarla Yhtymä
 Tampereen rajapylväs, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry, 1973
 Rajaportin seudun taloja ja elämää vuosisadan alussa, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry
 Kotielämää ja lapsuuden leikkejä Näsijärven rannalla, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry
 Rantakylän elämää ja ihmisiä, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry, 1973
 Rantasen Mallastehdas ja sen perustaja, Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry, 1973
 Historiallinen Pispalantori, Tammerkoski 2, 1993
 Onkiniemi oli toistasataa vuotta teollisuusalueena, Tammerkoski, jouluku 1980
 Harrastuksena valokuvaus yli puoli vuosisataa sitten, Tammerkoski 1, 1981
 Rantakylää ja sen entistä elämää, Tammerkoski 3, 1981
 Eräs Pispalan erikoisuus – Luujauhotehdas, Tammerkoski 1, 1982
 Ura ja sen alue – Pispalaa sekin, Tammerkoski 3, 1982
 Santalahden kenkätehtaan tulipalo Pispalassa 54 vuotta sitten, Tammerkoski 7 – 8, 1982
 Enqvistin huvila säilyi osana Pispalan rantamaisemaa, Tammerkoski 9 – 10, 1994
 Lapsuusvuodet Pispalan rantakylässä, Tammerkoski 1, 1985
 Enää ei ole Pispalassa tikkutehdastakaan, Tammerkoski 4, 1985
 Mustalahti Tampereen kaunis satama, Tammerkoski 4, 1994
 Marjojen ja hedelmien jalostusta 60 vuotta, Tammerkoski 7 – 8, 1983
 Kaukaisia satunnaiskasveja Santalahden ratapihalla, Tammerkoski 9, 1983
 Haarlan palatsiko hajalle, Tammerkoski 4, 1970
 Vahtisotilaan kivääri putosi rautatiesillalta Tammerkoskeen, Tammerkoski 8, 1970
 Santalahden uimarannalla hankkivat Amurin nuoret uimataitonsa, Tammerkoski 10, 1970
 Särkänniemen saha ja pryki, Tammerkosken jouluku 1967
 Muistikuvia Tahmelan torpasta, Tammerkoski 2, 1967
 Erikoispahveja ainoana tehtaana maassa valmistaa Näsijärvi Oy, Tammerkoski 6 – 7, 1969
 Uusi katuväylä Näsijärven ranta-alueelle, Tammerkoski 7, 1959
 Rantatie, Pispalan uusi liikenneväylä, Tammerkoski 6, 1961
 Sepänkadun silta, Tammerkoski 6, 1961
 Kuva-albumin kertomaa, Tammerkoski 1961
 Jaakobin portaat, Tammerkoski 6, 1957
 Soukkalahti ja Varkaanlahti, Tammerkoski 6, 1956
 Uintitoimintaa Tampereella puolen vuosisadan aikana, Tammerkoski 4, 1956
 Vanha Onkiniemi muuttuu uudeksi, Tammerkosken jouluku 1955
 Muistoja Naistenlahden sahalla, Tammerkosken jouluku 1955
 Pispalan entisiä oloja ja ihmisiä, Tammerkoski 3, 1952
 Tukinuittoa Pispalanharjun alitse, Tammerkoski 6, 1952
 Pispalan entisiä oloja ja ihmisiä, Tammerkoski 7, 1952
 Kun Pyynikillä tehtiin tulitikkuja, Tammerkoski 8, 1952
 Muistelmia Tampereen ”olviprykeistä”, Tammerkoski 2, 1951
 Kun vedenpaisumus uhkasi Tamperetta, Tammerkoski 3, 1951
 Pispalan tukinuittotunneli, Tammerkoski 6, 1950

Pispalan tukkiteiden historiaa, Tammerkoski 2, 1946
 Missä oli Koivusaha, Tammerkoski 4, 1946
 Pispalan tukkiteiden historiaa II, Tammerkoski 5, 1946
 Tampereen vanhasta tulitikkuteollisuudesta, Tammerkoski 6, 1946
 Tammerkosken markkinoista 300 vuotta, Tammerkoski 4, 1938
 Tampereen läntisten liitosalueitten asutushistoriaa I, Tammerkoski 6, 1942
 Tampereen läntisten liitosalueitten asutushistoriaa II, Tammerkoski 10, 1942

KIRJALLISUUTTA

Alho K.O. Suomen uudenaikaisen teollisuuden synty ja kehitys 1860-1914, Helsinki 1949
 Suomen taloushistoria 1-3, Helsinki 1980-1982
 Suomen teollisuus, Helsinki 1951
 Kotimaisen teollisuuden albumi 1913
 Ainutlaatuinen Pispala, Pispalan Moreeni ry 1973
 Eino Jutikkala, Tampereen historia III
 Tampereen rakennuskulttuuri 1998

MUITA LÄHTEITÄ

Pirkanmaan maakunta-arkisto, Metso
 VR / Länsi-Suomen ratakeskus, Tampere
 Ratahallintokeskus, Helsinki
 VR- Osakeyhtiö, Kiinteistöyksikkö, Helsinki
 Maakunta-arkisto, Hämeenlinna
 Tielaitos, Tampere
 Pirkanmaan - Satakunnan maanmittaustoimisto, Tampere
 Tampereen kaupungin eri hallintokuntien arkistot
 Pispalan Moreeni ry

Tampere-seuran valokuva-arkisto on muuttamassa, mahdolliset Santalahden alueen kuvat käymättä läpi.

